

I. ROZPRAWY

CEZARY KUNDEREWICZ (Łódź)

Nowe fragmenty sumeryjskich zbiorów prawnych

I. NOWE FRAGMENTY KODEKSU UR-NAMMU

O. R. Gurney (Oxford) i S. N. Kramer (Uniwersytet Pensylwański) opublikowali w 1965 r.¹ dwa fragmenty z należącego do British Museum wielkiego zbioru glinianych tabliczek wykopanych w Ur w latach 1923 - 1934 przez L. Woolley'a. Fragment oznaczony sygnaturą U. 7739 jest górnym lewym narożnikiem, zaś fragment U. 7740 — dolnym prawym narożnikiem, prawdopodobnie, jednej i tej samej tabliczki. Wydają się na to wskazywać zarówno charakter pisma, jak i treść oraz linie pęknięcia i kolor gliny w miejscach odłamania. Tabliczka zawierała sumeryjski tekst szkolny sporządzony przez ucznia szkoły pisarskiej w Ur około 1750 r. p.n.e. Na przedniej stronie tabliczki znajdowało się pięć kolumn tekstu. Urywał się on raptownie na odwrocie tabliczki po pierwszym wierszu drugiej kolumny. Liczba wierszy została przez wydawców obliczona w przybliżeniu. Całość tekstu podzielili oni na 39 paragrafów zawierających sumeryjskie przepisy prawne. Podobieństwo niektórych z tych przepisów (§§ 21 - 24) do niektórych przepisów zawartych w tabliczce Ni. 3191 (Kodeks Ur-Nammu)², pochodzącej w przybliżeniu z tych samych czasów co fragmenty U. 7739 i U. 7740, jak również miejsce znalezienia omawianych fragmentów, zdaniem wydawców, świadczą niewątpliwie o tym, że te ostatnie stanowią wypis z normatywnej części Kodeksu Ur-Nammu.

A. Teksty przepisów³

Strona przednia tabliczki. Kol. I

§ 1. Jeśli żona osadnika wojskowego z własnej woli poszła za jakimś

¹ O. R. Gurney i S. N. Kramer, *Assyriological Studies* 16/1965 (= *Studies in Honor of B. Landsberger on His Seventy-Fifth Birthday*), s. 13 - 20. Zob. także: H. Petschow, *Sar. z. LXXXV*, *Rom. Abt.*, s. 2 i n.

² Zob. C. Kunderewicz, *Czasopismo Prawno-Histor.* (CPH), t. X, 2, 1958, s. 9 - 18. Por. V. Afanasjeva, *Vestnik Drevnej Istorii* 1/1960, s. 61 - 74.

³ Zob. O. R. Gurney i S. N. Kramer, o. c., s. 13 - 18 i V. Korošec, *Bibliotheca Orientalis* XXV/1968, nr 5/6, s. 287 i n. oraz *Nowi fragmenti summer-*

obywatelem i on leżał na jej łonie, ta kobieta będzie zabita, [a] ten mężczyzna będzie puszczony wolno.

- § 2. Jeśli jakiś obywatel działał nie zważając na prawa w stosunku do niewolnicy [innego] obywatela, która nie była zaręczona, i zaręczył ją, ten obywatel zapłaci 5 sykle srebra.
- § 3. Jeśli jakiś obywatel rozwodzi się ze swoją [..żoną], zapłaci 1 minę srebra.
- § 4. Jeśli jest to [była] wdowa, [z którą] rozwodzi się, zapłaci 1/2 miny srebra.
- § 5. Jeśli jakiś obywatel bez spisania umowy [małżeńskiej] leżał na łonie wdowy, nie musi płacić żadnego srebra.
- § 6. Jeśli [...]
- § 7 - 8 [brak]
- § 9. [Jeśli...].

Kol. II

zapłaci 3 sykle srebra.

- § 10. Jeśli jakiś obywatel oskarżył o leżenie na łonie żony osadnika wojskowego, a rzeka ją oczyściła [z zarzutu], obywatel, który ją oskarżył, zapłaci 1/3 miny srebra.
- § 11. Jeśli żona [...]
- § 12. Jeśli [...]
[.....]
[.....]
[zapłaci] mu 2 sykle [srebra].
- § 13. Jeśli [.....]
- § 14 - 15. [brak]
- § 16. [Jeśli.....]

Kol. III

- [.....]
[.....]
[zapłaci mu] 2 s[ykle srebra]
- § 17. Jeśli [.....]
- § 18 - 20. [brak]
- § 21. [Jeśli jakiś obywatel] obciął [.....] zapłaci [.....sre]bra.
- § 22. [Jeś]li [jakiś obywatel] obciął [.....] za pomocą [.....] za[płaci ... sre]bra.
- § 23. [Jeśli ob]ciął [.....] za[płaci.....]
jako [.....]
- § 24. [Jeś]li [.....za pomo]cą

Kol. IV

[.....]

§ 25 - 27. [brak]

§ 28. [Jeśli.....]

[.....]

przyprowadzi [.....], jeśli nie ma niewolnicy, zapłaci 10 sykli srebra; jeśli nie ma srebra, nic nie da.

§ 29. Jeśli niewolnica jakiegoś obywatela uważając się za równą swej pani wypowiedziała na nią przekleństwo, zęby jej zostaną wyszorowane 1 sila soli.

§ 30. Jeśli niewolnica jakiegoś obywatela uważając się za równą swej pani uderzyła ją,

Kol. V

[.....]

§ 31 - 33. brak.

§ 34. Jeśli jakiś obywatel wystąpił jako świadek [i] zrobił [z kogoś] przestępce, zapłaci 15 sykli srebra.

§ 35. Jeśli jakiś obywatel wystąpił jako świadek, lecz uchylił się od [złożenia] przysięgi, zapłaci tyle, o ile chodzi w procesie.

§ 36. Jeśli obywatel działał nie zważając na prawa w stosunku do pola lub gruntu [innego] obywatela i zaorał je, ten pozwał go i zmusił do porzucenia plonu, ów obywatel

Strona tylna tabliczki. Kol. I

utraci [wynagrodzenie za] swoją pracę.

§ 37. Jeśli jakiś obywatel zalał wodą pole lub grunt in[nego] obywatela, odmierzy 3 gur jęczmienia za 1 iku [powierzchni].

§ 38. Jeśli jakiś obywatel dał [innemu] obywatelowi pole lub grunt do zaorania, [a] ten nie zaorał [pola lub gruntu] i spowodował, że stały się jałowe, odmierzy 3 gur jęczmienia za 1 iku [powierzchni].

§ 39. Jeśli jakiś obywatel [.....] in[nemu] obywatelowi [.....]

B. Komentarz

Paragraf 1 nowych fragmentów Kodeksu Ur-Nammu (K.U.) nastrocza znaczne trudności, jeśli chodzi o lekcję tego przepisu. Naszym zdaniem, termin *gurus* występujący w tym przepisie należy tłumaczyć jako „osadnik wojskowy” a ostatnią część § 1 — „ten mężczyzna będzie puszczony wolno”⁴. Przy takiej lekcji omawiany przepis wydaje się być pro-

⁴ Zob. C. Kunderewicz, CPH, t. XVI, cz. 1, 1964, s. 94 uw. 37 i 41 oraz A. Falkenstein, *Die neusumerischen Gerichtsurkunden* t. I, s. 95 - 97 i t. III.

totypem § 133 K.H. Jest rzeczą zastanawiającą, że w § 1 nie ma wzmianki o mężu kobiety, która z własnej woli „poszła za jakimś obywatelem”. Należy więc przypuszczać, że stało się to w czasie nieobecności męża, i to nieobecności nie dobrowolnej, długotrwałej a jednocześnie nie wykluczającej możliwości powrotu. Najprawdopodobniej chodzi tutaj, tak jak w § 133 K.H., o niewolę wojenną⁵. Zwrot „z własnej woli” wydaje się oznaczać tutaj „nie zmuszona do tego przez względy od niej niezależne”, co w § 133 jest ściślej sprecyzowane: „a w jego domu [tj. w domu męża] jest co jeść”. „Pójście za innym obywatelem” oznacza tu chyba, podobnie jak w § 133 K.H., rozpoczęcie nowego pożycia małżeńskiego⁶. Dalsze podobieństwo § 133 K.H. z omawianym przepisem K.U., to karanie w tym wypadku tylko wiarołomnej żony i uwolnienie od odpowiedzialności współżyjącego z nią mężczyzny. Zapewne uważano, że mężczyzna nawiązujący współżycie małżeńskie z kobietą zamężną w okresie jej przymusowej, długotrwałej rozłąki z mężem nie może być uważany za cudzołóżnika⁷. Ani w § 1 nowych fragmentów K.U. ani w § 133 K.H. nie jest podane, kto mógł wystąpić z oskarżeniem przeciwko wiarołomnej żonie osadnika wojskowego, jednakże z § 10 nowych fragmentów K.U. wynika, że oskarżycielem jej mógł być każdy obywatel⁸.

Paragraf 2 dotyczy naruszenia praw właściciela niewolnicy. Obywatel, który samowolnie zaręczył cudzą niewolnicę (prawdopodobnie, z własnym synem)⁹, obowiązany był zapłacić jej właścicielowi 5 sykli srebra.

Paragrafy 3 i 4 ustalają wysokość kwoty, którą obywatel obowiązany był zapłacić żonie w wypadku rozwodu. Paragraf 3 zawiera przepis żywo przypominający § 139 K.H., który dotyczy rozwodu z żoną, co nie otrzymała wiana. Trzeba przy tym podkreślić, że w § 3 przed słowem „żona” jest umieszczone jakieś określenie, którego, niestety, nie można odczytać. W obu przepisach przewidziana jest dla żony odprawa rozwodowa w wysokości 1 miny srebra¹⁰. Ale podczas gdy § 140 K.H. uzależnia wysokość

s. 119; wątpliwości co do lekcji wyraża sam S. N. Kramer. Zob. także: J. Klíma, *Archiv Orientalni* 35/1967, s. 125; V. Jakobson, *Vestnik Drevnej Istorii* 2/1968, s. 163 i V. Korošec, *Bibl. O. XXV*, s. 287-288. Zob. odmienną lekcję Finkelsteina, o.c. s. 369 i n., interpretację Korošeca (*Novi fragmenti...*, s. 22 i n.) oraz lekcję proponowaną przez Petschowa, o.c., s. 5.

⁵ Zob. G. R. Driver i J. C. Miles, *The Babylonian Laws I*, s. 284-285, 288-289.

⁶ Ibidem, s. 288-289.

⁷ Ibidem, s. 286. Por. art. 29 zbioru praw z Eszunnun [= Z.E.].

⁸ Ibidem, s. 289.

⁹ Zob. J. Klíma, o.c., s. 125 uw. 39 i O. R. Gurney i S. N. Kramer, o.c., s. 19 oraz V. Korošec, o.c., s. 287. Zob. odmienną lekcję Finkelsteina, o.c., s. 355 i n. oraz uwagi Petschowa (o.c., s. 6), który dopatruje się tu paraleli z § 31 Z. E.

¹⁰ W § 6 tabl. 7 traktatu „*ana ittišu*” odprawa rozwodowa dla żony wynosi 1/2 miny srebra.

odprawy od przynależności społecznej męża, § 4 nowych fragmentów K.U. przyjmuje jako kryterium to, czy małżonka była uprzednio wdową, czy też nie, i przewiduje dla byłej wdowy odprawę mniejszą o połowę. K r a m e r przypuszcza, że wzięto tu pod uwagę różnicę „between fresh and tarnished property”¹¹.

Zgodnie z § 5 odprawa dla byłej wdowy musi być wypłacona jedynie w tym wypadku, jeśli ta ostatnia została prawną małżonką, tj. jeśli była z nią spisana umowa małżeńska^{11a}. Zasada, że bez pisemnej umowy małżeńskiej nie ma małżeństwa prawnego, jest powtórzona w późniejszych przepisach art. 27 zbioru praw z Esznunny (Z.E.) i w § 128 K.H.

Z paragrafu 6 zachowało się tylko początkowe słowo, § 7 i 8 brak, zaś z § 9 pozostała tylko końcowa część, gdzie mówi się o zapłaceniu 3 sykli srebra.

Interpretacja § 10 jest sporna. Lekcja proponowana przez K r a m e r a¹² zawiera sprzeczności logiczne. Znacznie bardziej poprawna jest lekcja proponowana przez J. K l i m ę¹³, ale i ona budzi pewne wątpliwości. Odpadają one całkowicie, jeśli przyjąć lekcję uwzględniającą przyjętą przez nas interpretację § 1. Wydaje się bowiem, że § 10 pozostaje w ścisłym związku z § 1 i mówi o fałszywym oskarżeniu o cudzołóstwo żony wziętego przez wroga do niewoli osadnika wojskowego. Według naszej interpretacji § 1 kara groziła tylko cudzołożnicy, oskarżyć zaś ją, jak wynika z § 10, mógł każdy obywatel. W celu oczyszczenia się z zarzutu oskarżona musiała „zanurzyć się w rzece”¹⁴, tj. poddać się tzw. „próbie wody”. Jeśli próba wypadła dla oskarżonej pomyślnie, znaczyło to, że ta kobieta została oskarżona fałszywie, zaś obywatel, który ją oskarżył i przez to naraził na śmierć (§ 1), obowiązany był jej zapłacić 1/3 miny srebra.

W paragrafach 11 - 13, 16 i 17 zachowały się tylko oderwane słowa, zaś paragrafów 14, 15 i 18 - 20 brak.

Paragrafy 21 - 24, stanowiące odpowiednik § 16 - 19 tabl. Ni. 3191¹⁵, zachowane są w stanie tak fragmentarycznym, iż można jedynie wywnioskować, że regulują one odpowiedzialność za różne rodzaje uszkodzenia ciała, przy czym stale w tekście występuje określenie „obciąż”¹⁶. We wszystkich wypadkach przewidziane było wypłacenie poszkodowanemu przez sprawcę pewnej kwoty srebrem.

¹¹ O. R. Gurney i S. N. Kramer, o. c., s. 19. Zob. także V. Korošec, *Bibl. Orient.* XXV, s. 287 oraz uwagi Petschowa, o. c., s. 7.

^{11a} Zob. uwagi H. Petschowa, o. c., s. 7 - 8.

¹² O. R. Gurney i S. N. Kramer, o. c., s. 14. Zob. również, nasuwającą wątpliwości samemu jej autorowi, interpretację V. Korošeca, o. c., s. 287.

¹³ J. Klima, o. c., s. 126.

¹⁴ Por. § 132 K. H.

¹⁵ Zob. O. R. Gurney i S. N. Kramer, o. c., s. 19; V. Korošec, o. c., s. 287. Por. art. 42 - 47 Z. E. i § 196 - 201 K. H. Zob. też H. Petschow, o. c., s. 8 - 9.

¹⁶ Por. art. 42 i 43 Z. E.

Po luce obejmującej § 25 - 27 następuje przepis, z którego zachowało się tylko końcowe zdanie. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że § 28 dotyczył odpowiedzialności za przetrzymywanie zbiegłej lub skradzionej niewolnicy, a więc kwestii uregulowanej w § 12 - 13 Kodeksu Lipit-Isztara (K. L.) i art. 49 Z. E. Jak wynika z tych przepisów, przetrzymujący obowiązany był wydać niewolnicę właścicielowi i ponadto dać mu jako odszkodowanie inną niewolnicę. Paragraf 13 K. L. przewiduje, że w wypadku niemożności dania innej niewolnicy przetrzymujący zapłaci właścicielowi 15 sykli srebra. Paragraf 28 nowych fragmentów K. U., jak się wydaje, uwzględnia ponadto wypadek, kiedy przetrzymujący nie ma ani własnych niewolnic, ani srebra, i zwalnia go od uiszczenia równowartości dodatkowej niewolnicy^{16a}.

O niewolnicy mówią również § 29 i 30. Pierwszy z nich przewiduje okrutną karę dla niewolnicy, która zapomniawszy o swym podrzędnym stanowisku społecznym uznała się za równą swej pani¹⁷ i wypowiedziała na nią przekleństwo. Kara ma tutaj charakter odzwierciedlający¹⁸: przez zęby niewolnicy przeszło przekleństwo, dlatego też zostaną one wyszorowane kilkoma garściami soli¹⁹. Jest to pierwszy i jedyny dotychczas wypadek, w którym można stwierdzić istnienie w przepisach K. U. symbolicznego talionu²⁰. W paragrafie 30, dotyczącym uderzenia pani przez niewolnicę, która uznała się „za równą swej pani”, brakuje końcowej części tekstu i nie wiadomo, jaka w tym wypadku była przewidziana kara²¹.

Po tym paragrafie jest luka obejmująca § 31 - 33, dalej zaś w § 34 i 35 znajdują się przepisy dotyczące fałszywego zeznania świadka i odmowy złożenia przezeń przysięgi. Za fałszywe zeznania na niekorzyść oskarżonego w procesie o przestępstwo (§ 34) świadek obowiązany był zapłacić oskarżonemu 15 sykli srebra, zaś w innych procesach za odmowę złożenia przysięgi potwierdzającej zeznania — tyle, ile wynosiła wartość przedmiotu sporu²².

^{16a} Zob. V. Korošec, o.c., s. 288. Por. H. Petschow, o.c., s. 9.

¹⁷ Por. §§ 146 - 147 K. H. Zob. V. Korošec, o.c., s. 288. Por. H. Petschow, o.c., s. 9.

¹⁸ Zob. G. R. Driver i J. C. Miles, *The Assyrian Laws*, s. 347.

¹⁹ 1 sila = ca 0,4 litra, a nie, jak podano na s. 126 artykułu J. Klímy, w *A. Or.* 35/1967, ca 120 litrów. Zob. S. A. Pallis, *The Antiquity of Iraq*, s. 651 i V. Korošec, o.c., s. 288.

²⁰ O przypuszczeniach co do wzmianki o podobnej karze w inskrypcjach Urukaginy zob. S. N. Kramer, *The Sumerians*, s. 322 i V. Korošec, o.c., s. 288 oraz H. Petschow, o.c., s. 10.

²¹ Por. § 205 K. H., gdzie dla niewolnika, który uderzył w twarz wolnego człowieka, przewidziana jest kara obcięcia ucha. Zob. także V. Korošec, o. c., s. 288.

²² Por. § 3 i 4 K. H. oraz G. R. Driver i J. C. Miles, *The Babylonian Laws* t. I, s. 65 - 68; O. R. Gurney i S. N. Kramer, o.c., s. 19; H. Petschow, o.c., s. 10.

Paragrafy 36 - 38 stanowią grupę przepisów dotyczących kwestii związanych z uprawą roli. Pierwszy z nich przewiduje, że w wypadku sądowego stwierdzenia, że cudze pole zostało bezprawnie zaorane, rolnik, który pole zaorał, nie może domagać się wynagrodzenia za swą pracę²³.

Następny przepis zawiera postanowienie, że w wypadku zawinionego zalania cudzego pola lub gruntu sprawca uiszcza 3 gur jęczmienia za każde iku powierzchni. Zasługuje tutaj na uwagę, że przewidziane odszkodowanie jest w przybliżeniu dwukrotnie wyższe niż w odpowiednim przepisie K. H. (§ 55)²⁴.

Paragraf 38 ustanawia obowiązek uiszczenia odszkodowania w takiej samej wysokości (3 gur za 1 iku) w wypadku, gdy rolnik, który podjął się zaorania cudzego pola lub gruntu, nie wykonał tej pracy i spowodował ich jałowość²⁵. Być może, iż § 39, z którego zachowało się jedynie kilka słów, dotyczył również jakiejś kwestii z dziedziny stosunków agrarnych.

II. NOWE FRAGMENTY KODEKSU LIPIT-ISZTARA I INNYCH PRAW SUMERYJSKICH

Równocześnie z publikacją nowych fragmentów Kodeksu Ur-Nammu zostały opublikowane inne bardzo ważne sumeryjskie teksty prawne. Mianowicie, M. Civil ogłosił drukiem kilka nowych fragmentów przepisów prawnych pochodzących ze zbiorów University Museum w Filadelfii²⁶.

A. Teksty przepisów

1. Fragmenty tabliczek niewątpliwie zawierających przepisy z Kodeksu Lipit-Isztara, a oznaczonych sygnaturami: I = N 1791 * (mały fragment pozostający w związku z górną częścią tabl. B z edycji Steele'a)²⁷; J = CBS 2158 (bardzo uszkodzona część tabliczki 3-kolumnowej, która zawierała ok. 1/4 części normatywnej oraz epilog K. L.); K = N 3320* (mały fragment tabliczki co najmniej 2-kolumnowej, która zawierała przepisy z końcowej części K. L.). Wymienione fragmenty pozwalają uzupełnić lub skorygować dotychczasową lekcję art. 28, 30, 31 i 33 K. L., nadając im następujące brzmienie:

²³ Inaczej interpretuje ten przepis J. Klíma, o. c., s. 126. Zob. także O. R. Gurney i S. N. Kramer, o. c., s. 19 i V. Korošec, o. c., s. 288 - 289; H. Petschow, o. c., s. 10 - 12.

²⁴ Zob. O. R. Gurney i S. N. Kramer, o. c., s. 19. 1 gur = ca 120 l.; 1 iku = ca 4465 m².

²⁵ Tutaj odszkodowanie jest również dwukrotnie wyższe niż w odpowiednim przepisie K. H. (§ 42). Zob. O. R. Gurney i S. N. Kramer, o. c., s. 19.

²⁶ M. Civil, *Assyriological Studies*, 16/1965, s. 1 - 12. Zob. H. Petschow, o. c., s. 12 - 21.

²⁷ M. Civil, o. c., s. 1; C. Kunderewicz, CPH, t. XI, z. 2, 1959, s. 28.

Art. 28 Jeśli pierwsza żona [jakiegoś] człowieka oślepla lub stała się paralityczką, nie opuści domu; [jeżeli] jej mąż bierze drugą żonę, będzie utrzymywał drugą i pierwszą żonę.

Art. 30. Jeśli młody małżonek utrzymuje stosunki z dziewczyną z ulicy, a sędziowie nakazali, aby do dziewczyny z ulicy więcej nie wracał, [to jeżeli] potem rozwiódł się z żoną, gdy zapłacił jej pieniądze rozwodowe nie poślubi tej dziewczyny z ulicy.

Art. 31. Jeśli ojciec za swego życia dał ukochanemu synowi dar i napisał dla niego i opieczętował dokument, skoro ojciec potem umiera, dziedzice podzielą się majątkiem ojca, [lecz] nie będą się dzielić częścią [już] daną; nie [sprawia, by znikło napisane] słowo ich ojca.

Art. 33. Jeśli jakiś człowiek powiedział, że córka [innego] wolnego człowieka, która nie jest jeszcze poślubiona, miała stosunek płciowy, gdy zostanie stwierdzone, że nie miała stosunku płciowego, [oszczerca] zapłaci 10 sykli srebra.

2. Fragment tabliczki UM 55 - 21 - 71 zawierający przepisy, co do których istnieje prawdopodobieństwo, iż pochodzą z K. L. Jest to odłamek tabliczki 3-kolumnowej znaleziony w Nippur podczas prac wykopaliskowych w l. 1949 - 1950²⁸. Oto przekład polski tego tekstu.

Kol. II.

w. 2 - 7: Jeśli ktoś wynajął woły do [zaprzęgnięcia z] tyłu [zaprzęgu], zapłaci jako czynsz za dwa lata 8 gur jęczmienia: [jeśli wynajął] woły [do zaprzęgnięcia] w przodku, zapłaci jako czynsz 6 gur jęczmienia.

w. 8 - 11: Jeśli ktoś umiera [i] nie ma synów, [jego] niezamężna córka [zostanie] jego dziedzicem.

w. 12 i n.: Jeśli [ktoś umiera], jego córka [.....] majątek jej ojca, młodsza siostra, gdy w domu [.....]

Kol. III

w. 2 - 6: Jeśli [.....] pobił córkę wolnego człowieka i ona poroniła swój płód, zapłaci 1/2 miny srebra.

w. 7 - 8: Jeśli umarła, ten człowiek będzie za[bity].

w. 9 - 13: Jeśli [.....] pobił niewolnicę wolnego człowieka i ona poroniła swój płód, zapłaci 5 sykli srebra.

3. Nowe szkolne teksty sumeryjskie dotyczące odszkodowań za okaleczenie wynajętych wołów [tabliczki: AN 5119; 3NT 903, 139; N 963]²⁹
Tabl. AN 5119, w. 2 - 5: Jeśli [ktoś złamał] rogi wołu, zapłaci 1/3 jego ceny.

²⁸ Zob. M. Civil, o. c., s. 4. Co do charakteru tej tabliczki zob. opinię J. Klím y, o. c., s. 124 - 125.

²⁹ Zob. M. Civil, o. c., s. 6 - 7.

Tabl. 3NT 903, 139; w. 1-4: Jeśli [ktoś uszkodził] oczy wołu, zapłaci połowę jego ceny.

w. 5-8: Jeśli [ktoś...] wołu, zapłaci 1/4 jego ceny.

Tabl. N 963, w. 1-4: Jeśli [ktoś...] wołu, zapłaci 1/4 jego ceny.

w. 5-8: Jeśli wół został zabity przy przechodzeniu przez rzekę zapłaci pełną cenę.

w. 9-13: Jeśli lew zabił wołu w jarzmie u wozu, nie [.....] gdy [.....]

B. Komentarz

Ad 1. Odkrycie doskonale zachowanego tekstu art. 28 K. L. nie tylko pozwala właściwie zrozumieć jego treść, lecz również dostrzec uderzające podobieństwo § 148 K. H. do tego przepisu³⁰. Art. 28 K. L. wyraźnie określa, co uniemożliwia pierwszej małżonce wypełnianie jej obowiązków pani domu. Nie jest rzeczą jasną, czy ślepotą i paraliż traktowane są tutaj jako dwie odrębne choroby, czy też jako skutki jakiejś jednej choroby. Paragraf 148 K. H. mówi o zapadnięciu pierwszej żony na chorobę zwaną potocznie *lahbum*, której dotychczas nie udało się zidentyfikować³¹. Być może, iż redaktorzy K. H. zastosowali tutaj dla oznaczenia choroby pierwszej żony jakiś termin ogólny³².

Również prawie w całości zachowany nowo odkryty tekst art. 30 K. L. pozwala pojąć dotychczas niejasny sens tego przepisu: młody małżonek, któremu (zapewne na podstawie skargi wniesionej przez żonę) sąd zabronił utrzymywania stosunków z dziewczyną z ulicy³³, nawet po rozwodzie i wypłaceniu pieniędzy rozwodowych nie może poślubić tej dziewczyny. W K. H. nie ma podobnego przepisu³⁴.

Następny nowy fragment K. L. daje możliwość zrekonstruowania art. 31 K. L., który w pewnym stopniu jest pierwowzorem § 165 K. H. Zarówno pierwszy jak i drugi przepis zawiera zasadę, że to, co ojciec podarował ulubionemu synowi za swego życia, nie podlega podziałowi spadkowemu po śmierci ojca. Zawarty w końcowej (w nowym tekście również uszkodzonej) części nakaz poszanowania woli ojca nie jest opatrzony sankcją³⁵.

³⁰ Ibidem, s. 2. Tamże podany jest wariant lekcji tekstu; co do tej kwestii opinia J. Klímy (o. c., s. 122 uw. 10) wydaje się słuszna. Zob. także A. Falkenstein, o.c., II, s. 8-9, nr 6; H. Petschow, o.c., s. 12-14.

³¹ Zob. M. Civil, o. c., 2 i uw. 12; J. Klíma, o. c., s. 122 i uw. 11; G. R. Driver i J. C. Miles, o.c., I, s. 309-310; s. 227-228; H. Petschow, o.c., s. 12.

³² Zob. J. Klíma, o. c., s. 122.

³³ Ibidem, s. 122 i uw. 14.

³⁴ Zob. C. Kunderewicz, o.c., s. 33 i 39; J. Klíma, o. c., s. 123 i uw. 18. Por. H. Petschow, o.c., s. 14-15.

³⁵ Zob. M. Civil, o.c., ss. 3-4; Klíma, o.c., s. 123 i uw. 21; H. Petschow, o.c., s. 16-17.

Zachowany w całości tekst art. 33 K. L. uzasadnia całkowite porzucenie dotychczasowej interpretacji tego przepisu, znanego dotąd w postaci bardzo fragmentarycznej³⁶. Przepis ten jest bardzo ciekawy: jest to jedyny znany przepis praw klinowych chroniący cześć kobiety niezamężnej oraz odstępujący od zasady przyjętej w art. 17 K. L., że kara dla występującego z fałszywym oskarżeniem musi być taka sama, jak kara przewidziana za przestępstwo zarzucane przezeń oskarżonemu³⁷.

Ad 2. Pierwszy z nadających się do odczytania przepisów tabliczki UM 55-21-71 (kol. II, w. 2 - 7) jest prototypem § 242 i 243 K. H. Główna różnica między wymienionymi przepisami polega na tym, że przepis z omawianej tabliczki ustala czynsz za wynajem wołu za dwa lata, podczas gdy odpowiednie przepisy K. H. — za jeden rok. Wysokość czynszu jest we wszystkich tych przepisach jednakowa³⁸.

Następny przepis (kol. II, w. 8 - 11) jest niezmiernie interesujący, zawiera bowiem wyraźne stwierdzenie, że w sumeryjskim prawie spadkowym przyjęta była zasada, iż w wypadku braku potomków męskich dziadkami stawały się niezamężne córki³⁹. Z tym przepisem prawdopodobnie związany jest zachowany w postaci fragmentarycznej przepis z kol. II, w. 12 i nast., który, jak się wydaje, regulował spadkobranie córek w wypadku, gdy najstarsza z nich była zamężna.

Trzy dalsze przepisy (kol. III, w. 2 - 13), prototypy § 209, 210 i 213 K. H., przewidują kary za uderzenie kobiety ciężarnej i spowodowanie w ten sposób poronienia. Przepisy biorą pod uwagę przynależność społeczną kobiety ciężarnej: wysokość kary pieniężnej⁴⁰ jest uzależniona od tego, czy kobieta jest córką wolnego człowieka, czy też niewolnicą. O przynależności do warstwy muszkenów omawiane przepisy nie wspominają. W wypadku, jeśli skutek poronienia umarła córka wolnego obywatela, przewidziana jest dla sprawcy kara śmierci; nie ma tutaj symbolicznego talionu (zabicie córki sprawcy), przewidzianego w § 210 K. H. Nie jest także uwzględniony wypadek spowodowania poronienia przez uderzenie nie umyślne, przewidziany w § 1 tabliczki YBT I, nr 28⁴¹.

Rozmaitość przepisów zawartych w tabliczce UM 55-21-71 nasuwa

³⁶ Zob. M. Civil, o. c., s. 4; C. Kunderewicz, o. c., s. 33 i 40; J. Klíma, o. c., s. 123 - 124 i uw. 22.

³⁷ Zob. J. Klíma, o. c., s. 124 oraz uw. 24 i 25; C. Kunderewicz, o. c., s. 40; H. Petschow, o. c., s. 17.

³⁸ Zob. M. Civil, o. c., s. 5; H. Petschow, o. c., s. 17.

³⁹ Ibidem, s. 5 - 6 oraz A. Falkenstein, o. c., I, s. 110 i n.; J. Klíma, o. c., s. 124 i uw. 26; H. Petschow, o. c., s. 17 - 18.

⁴⁰ Wysokość kar pieniężnych jest tu znacznie wyższa niż w odpowiednich przepisach K. H. (10 i 2 sykle).

⁴¹ Zob. M. Civil, op. c., s. 6; C. Kunderewicz, CPH, t. XX, z. 1, 1968, s. 9, 11 - 12; H. Petschow, o. c., s. 18 - 19.

przypuszczenie, że o ile są to istotnie przepisy z K. L., stanowią one albo wyciąg z tego kodeksu przeznaczony do użytku praktyki albo też tekst szkolny ⁴².

Ad 3. Sześć przepisów z nowo odkrytych sumeryjskich tekstów szkolnych reguluje te same kwestie, co art. 34 - 37 K. L.⁴³, § 1 - 3 dodatku do tabl. 4 traktatu *ana ittišu* ⁴⁴ oraz § 244 - 249 K.H., tj. odpowiedzialność najemcy za okaleczenie lub śmierć wynajętego wołu.

Przepis z tabliczki AN 5119, w. 2 - 5 różni się od art. 36 K. L. tylko wysokością odszkodowania: 1/3 wartości wołu zamiast 1/4. Paragraf 248 K. H. za złamanie rogu wynajętego wołu przewiduje odszkodowanie w wysokości 1/5 wartości wołu (jednakże cyfra oznaczająca wysokość odszkodowania w tekście § 248 K.H. jest niepewna: 1/5 lub 1/4).

Tabliczka 3NT 903, 139 zawiera w w. 1 - 4 przepis, którego sens jest identyczny z sensem przepisów art. 35 K. L., § 2 dodatku do tabl. 4 traktatu *ana ittišu* i § 247 K. H. Uszkodzony przepis z w. 5 - 8 tejże tabliczki dotyczył prawdopodobnie, tak jak art. 37 K. L. i częściowo § 248 K. H. odpowiedzialności za uszkodzenie ogona wynajętego wołu.

Pierwszy przepis z tabliczki N 963, którego drugi wiersz jest nieczytelny, dotyczył również odszkodowania za uszkodzenie jakiejś mniej ważnej części ciała wołu, gdyż podobnie jak w poprzednim wypadku odszkodowanie wynosi tutaj 1/4 wartości wołu. Być może, chodziło tu o zranienie (jarzmem) barku wołu, przewidziane w § 248 K. H. Wiersze 5 - 8 omawianej tabliczki zawierają przepis nie spotykany w żadnym ze znanych dotychczas źródeł praw klinowych. Jest w nim mowa o odszkodowaniu za wołu, który (wskutek niedbalstwa najemcy) utonął przy przeprawie przez rzekę ⁴⁵. Wreszcie, w w. 9 - 13 zawarty jest przepis regulujący kwestię odpowiedzialności w wypadku zabicia przez lwa wołu zaprzęgniętego do wozu. Ze względu na nieczytelność końcowej części przepisu można tylko przypuszczać, że przyjęto w nim zasadę taką samą, jak w będącym jego odpowiednikiem § 244 K. H.: najemca nie ponosi odpowiedzialności, gdyż jest to wypadek siły wyższej ⁴⁶.

*

Omówione wyżej nowe fragmenty sumeryjskich zbiorów prawnych stanowią jeszcze jeden dowód słuszności opinii historyków praw klinowych, że Kodeks Hammurabiego jest w znacznym stopniu kompilacją przepisów rozbudowanych i przystosowanych do aktualnych potrzeb

⁴² Zob. J. Klíma, o. c., s. 125.

⁴³ Zob. C. Kunderewicz, CPH, t. XI, z. 2, 1959, s. 33 i 40.

⁴⁴ Zob. C. Kunderewicz, CPH, t. XX, z. 1, 1968, s. 11 i 14 oraz J. Klíma, o. c., s. 125.

⁴⁵ Zob. M. Civil, o. c., s. 8; J. Klíma, o. c., s. 125.

⁴⁶ Zob. M. Civil, o. c., s. 8 i J. Klíma, o. c., s. 125 i uw. 33 (Por. H. Pet-schow, o. c., s. 21).

z dawniejszych źródeł prawnych⁴⁷. Mają te fragmenty również i inne doniosłe znaczenie: pozwalają pogłębić badania nad sumeryjskim prawem prywatnym oraz Kodeksem Hammurabiego⁴⁸ i bliżej poznać technikę prawodawczą zastosowaną przy redagowaniu tego wiekopomnego zbioru praw.

Cezary Kunderewicz (Łódź)

LES NOUVEAUX FRAGMENTS DES RECUEILS DE LOIS SUMÉRIENNES

Résumé

Le présent article contient une traduction polonaise des lois sumériennes publiées par O. R. Gurney, S. N. Kramer et M. Civil dans les *Assyriological Studies* 16/1965 (= *Studies in Honor of B. Landsberger on His Seventy-Fifth Birthday*) et un commentaire dans lequel ces lois sont comparées avec les autres lois sumériennes et accadiennes déjà connues, surtout avec les dispositions correspondantes du Code de Hammurabi. L'auteur exprime l'opinion que le § 1 du nouveau fragment du Code d'Ur-Nammu est le prototype du § 133 du Code de Hammurabi et que le § 10 de ce fragment est strictement lié avec le § 1. Il souligne aussi que les nouveaux fragments sont une preuve nouvelle que le Code de Hammurabi est pour la plupart une compilation des anciennes lois adaptées aux exigences d'alors et qu'ils permettent d'approfondir les études sur le droit sumérien privé ainsi que d'acquiescer une meilleure connaissance de la technique législative appliquée par les rédacteurs du Code de Hammurabi.

⁴⁷ Zob. M. Civil, o. c., s. 1.

⁴⁸ Zob. J. Klíma, o. c., s. 121; V. Korošec, o. c., s. 289.